Originalni naučni rad

Jovana M. ČIKIĆ*

Filozofski fakultet u Novom Sadu

POČECI SOCIOLOŠKOG PROUČAVANJA PORODICE U SRBIJI – OD VUKA DO CVJIĆA**

Apstrakt: Sociološka i srodna istraživanja porodice u našem društvu imaju zavidnu tradiciju. Uprkos problemima koji su pratili (i prate) razvoj, kritikama na račun njene teorijske (ne)utemeljenosti, naša sociologija porodice egzistira kao jasno prepoznatljiva disciplina sa zavidnim autorskim opusom. S obzirom na društvene prilike koje su oblikovale transformaciju porodičnog života u srpskom društvu, ali i samu sociologiju porodice, možemo da govorimo o četiri perioda u njenom razvoju – pedsociološkom, ranosociološkom, posleratnom/socijalističkom i (post)tranzicijskom/savremenom periodu. U radu se prikazuju stanovišta četiri autora koji su obeležili prvi period u razvoju domaće sociologije porodice – Karadžića, Bogišića, Markovića i Cvijića. Cilj je da se, na osnovu relevantnih referenci, ukaže na neke od specifičnih uslova u kojima su ovi autori oblikovali svoja stanovišta, glavne nalaze i njihov značaj, kao i na njihove glavne sličnosti, ali i razlike u sociološkom bavljenju porodicom.

Ključne reči: porodica, sociologija, Karadžić, Bogišić, Marković, Cvijić.

Jedna od najranije konstituisanih posebnih sociologija uopšte jeste sociologija porodice. Tako je i kada govorimo o sociološkom proučavanju porodice u našem društvu. Naime, već više od osam decenija možemo da pratimo sociološku misao o porodičnom životu, ulogama, odnosima, bračnosti. Pre sociologa, porodicom, njenim funkcijama (kako u odnosu na pojedince koji je čine, tako i u odnosu na zajednicu/društvo u celini), oblicima i odnosima su se bavili etnolozi, istoričari, pravnici, a istraživanja porodičnog života najčešće su obavljana u okviru proučavanja obeležja narodnog života. To nas, zapravo, dovodi do vek i po duge tradicije naučnog bavljenja porodičnim životom u našem društvu.

Za razumevanje geneze domaće sociološke misli o porodici, kao i za istraživanje transformacije porodice u srpskom društvu, od posebnog je značaja identifikacija i analiza shvatanja onih autora koji su obeležili početke naučne misli

* docent, jovana.cikic@ff.uns.ac.rs

** Rad je deo istraživanja na projektu III46006 koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

o ovoj društvenoj pojavi. O transformaciji tradicionalne u modernu porodicu je kod nas mnogo pisano. Nekoliko autora bavilo se prikazom stanovišta pojedinih, posebno ranih domaćih autora o našoj porodici (Милић 2012, Калаузов 2011, Kostić 1973, Словић 1987). No, čini se da bi bilo korisno ponovo podsetiti na specifičnosti uslova u kojima su razvijali svoja stanovišta, glavne nalaze i njihov značaj, kao i pokušati identifikovati obeležja perioda u razvoju srpske sociologije porodice. Stoga se u ovom radu bavimo prikazom i analizom radova autora koji su polazna osnova za bavljenje genezom srpske sociološke misli o porodici. Reč je o autorima koji su stvarali krajem 19. i početkom 20. veka (u prve dve decenije, zaključno sa završetkom Prvog svetskog rata i formiranjem zajedničke države, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca). To je ujedno i vreme kada počinju da se naziru prve promene u tradicionalnoj društvenoj strukturi, pa tako i porodici. U ovom periodu, srpsko društvo je i dalje duboko tradicionalno, ali sa bledim nagoveštajima procesa modernizacije koji će, zapravo, započeti tek nakon I svetskog rata, a svoj puni zamah dobiti u drugoj polovini 20. veka. Druga polovina 19. i početak 20. veka obeleženi su formiranjem samostalne srpske države, borbama za nacionalno oslobođenje i proširenje teritorije, ali i dinastičkim previranjima. Relativno nerazvijena ekonomija počiva na zanatstvu i trgovini (posebno na izvozu poljoprivredno-prehrambenih proizvoda). Sa bogaćenjem trgovaca i formiranjem državnih institucija formiraju se trgovački i činovnički sloj koji predstavljaju osnovu za formiranje srednjeg i višeg građanskog sloja. Srbija je u ovom periodu dominantno agrarna i ruralna zemlja. Čalić (Чалић 2004: 48) piše o porastu broja stanovnika u periodu 1834–1914. godine, kao posledici porasta nataliteta (odnosno ulaska u I demografsku tranziciju), ali i pozitivnog migratornog salda. Visoke stope reprodukcije uslovljene su i ranim stupanjem u brak. Ovo je ujedno i period agrarne prenaseljenosti.

Ovom, predsociološkom periodu¹ pripadaju četvorica autora čiji će radovi i nalazi biti predstavljeni i analizirani: Vuk Karadžić, Valtazar Bogišić, Svetozar Marković i Jovan Cvijić. Reč je četiri posve specifična autora, ali sa zajedničkom misijom – istraživanje načina na koji narod živi. Period se obeležava kao

1 Pored ovih, možemo da govorimo o tri kasnija perioda u razvoju srpske sociološke misli o porodici – ranosociološkom, posleratnom/socijalističkom periodu i (post)tranzicijskom/savremenom periodu. Ranosociološki period obuhvata radove dva autora – Vere Steinhilber i Srećke Vukosavljevića. Reč o autorima koji su nastojali da u svojim radovima prikažu i analiziraju transformaciju tradicionalne porodice. Posleratni period obuhvata razdoblje preoblikovanja porodičnog života pod uticajem razvoja socijalističkog društva i za njega su karakteristični radovi autora poput Ruže First-Dilić, Marka Miladinovića, Olivera Burić, Ruže Petrović, Anđelke Milić. Četvrta, savremena etapa u razvoju srpske sociologije porodice obeležena je istraživanjem promena porodičnih oblika, funkcija, uloga i odnosa u uslovima postsocijalističke tranzicije. Autori koji deluju u ovom periodu su Anđelka Milić, Smiljka Tomanović, Mirjana Bobić, Dragan Stanojević, Vesna Miletić Stepanović, Gordana Tripković, Maja Korać, Milana Ljubičić, Marina Blagojević, Nada Sekulić, Ljubica Rajković, Dragana Zaharijevska, Marina Novakov, Ana Bilinović Rajačić i drugi.

predsociološki, s obzirom na to da autori nemaju sociološko obrazovanje, ali o porodici i društvenim zbivanjima pišu na sociološki način. I pored uočenih razlika u tumačenjima porodičnog života, njihova zajednička karakteristika jeste fokusiranje na porodičnu zadrugu, istraživanje njenog funkcionisanja, distribucije autoriteta i obeležja porodičnih odnosa.

Osnovna ideja rada je da se pokaže kontinuitet sociološkog bavljenja porodicom kod nas.

VUKOVO VIĐENJE TRADICIONALNOG PORODIČNOG ŽIVOTA

O Karadžićevom lingvističkom, književnom, etnografskom i prosvetiteljskom radu mnogo je pisano. Pišući o Vukovom doprinosu izučavanju, ali i razvijanju jezika i književnosti, Deretić (Деретић 2007: 108) ističe da je ceo njegov rad „bio određen pojmovima narod i narodno“. Ovi pojmovi nalaze se kod Vuka „svuda, od naslova njegovih glavnih knjiga do njihove sadržine, oblika i izraza. U Vukovo vreme i u Vukovoj interpretaciji ti pojmovi se odnose isključivo na seljački, prosti, nepismeni narod“ (Деретић 2007: 109). Karadžićevo interesovanje za narod prevazilazi okvire jezika i narodnih umotvorina, pa on nastoji da „nas upozna i sa samim narodom, s njegovim životom, verovanjima, običajima, istorijom, sa zemljama koje nastanjuje [...] Deo te građe unosi u razna svoja dela, naročito u *Srpski rječnik*, dok je veliko sintetičko delo iz ove oblasti *Život i običaji naroda srpskog* ostalo nezavršeno“ (Деретић 2007: 113).

Karadžićevo bavljenje proučavanjem porodičnog života odvija se u okviru njegovog istraživanja narodnog folklora, tradicije i načina života. Ono što Karadžića posebno interesuje jesu porodične zadruge kao tipičan oblik porodičnog života karakterističan za srpsko društvo sredinom 19. veka. U svom *Rječniku* (Караџић, 1818), Karadžić ne koristi pojam porodice, već, umesto toga, govori o familiji/vamiliji i porodičnoj zadruzi. U prvom slučaju, misli se na „koljeno, lozu“ (Караџић 1818: 59), u smislu veze koja postoji između srodnika po vertikalnoj liniji. S druge strane, porodičnu zadrugu Karadžić (Караџић, 1818: 191) definiše kao *plurem familiae in eadem domo*, ukazujući time na njene bitne karakteristike – brojnost članova, povezanost članova vertikalnim i bočnim srodničkim vezama, zajedničko stanovanje, ali i zajedničko trošenje raspoloživih sredstava za život. Kako ističe Kostić (1973: 101), Karadžić je upravo i zaslužan za promovisanje pojma zadruga. Opisujući život u zadruzi, Karadžić (Караџић 1867: 248–249) kaže: „po 30 čeljadi slušao sam u Srbiji da se nalazi u jednoj kući; ali su mi u Dalmaciji i Kosovu pokazali čovjeka iz sela Riđana, po prezimenu Trifunović, koji ima 62 čeljadi, među kojima je 13 žena sa muževima i dvije udovice [...]“

No, u *Rječniku* (Караџић 1818: 257) se susrećemo i sa određenjem pojma inokosan, u smislu „ohne a\$ndere verwandte Familienhäupter bloß mit seinem Weib und kind im Hause, sine cognatis, cum sola uxore et liberis degens“ (bez drugih porodičnih glava u kući, samo sa suprugom i detetom). Kako ističe Kostić (1973: 102): „principium divisionis Vukove podele seoskih porodica na inokosnu i zadrudnu jest broj članova u njoj, ali i vrsta autoriteta koji ima starešina. Prvi princip podele je jasno izveden, dok drugi nije; za njega se daju samo neki elementi prema kojima se o njemu može zaključivati.“ Karadžić se nije detaljnije bavio načinom i preduslovima nastanka malih porodica, ali ovaj oblik porodične organizacije dovodi u vezu sa nejakom, nejakušicom (Karadžić 1954: 87; prema: Novaković 2005: 108).

Prema Vukovom mišljenju, za razumevanje života u porodičnoj zadrugi posebno je važno poznavanje uloge porodičnog/kućnog starešine (nem. *Das Oberhaupt der Familie Hauße*; lat. *caput familias, patriarcha*) (Караџић 1818: 792). Važnost ove uloge ogleda se u tome što porodični starešina „vlada i upravlja kućom i svim imanjem“ (Караџић, 1818: 792). Porodični starešina simultano obavlja nekoliko veoma složenih zadataka – on je menadžer („naređuje detiće i momčad kuda će koji ići i šta će koji raditi“) i finansijski direktor („drži kesu od novaca i brine se kako će se platiti arač i ostale dacije“). Osim ekonomske, porodični starešina ima i važnu obrednu ulogu („kada se mole Bogu, on počinje i svršuje“) (Караџић 1818: 792), putem koje se porodična zadruga u celini, ali i njeni pojedinačni članovi povezuju sa širom zajednicom, kolektivitetom. Karadžić (1818: 792) negira uobičajeno shvatanje prema kojem je porodični starešina ujedno i najstariji član zadruge: „starješina nije svagda najstariji godinama u kući. Kad otac ostari, on preda starješinstvo najpametnijemu svome sinu (ili bratu ili sinovcu) [...] Ako se dogodi da koji starješina ne upravlja dobro kućom, onda kućani izaberu drugoga“. Ovo poslednje od posebnog je značaja za razumevanje načina na koji funkcioniše složena grupa poput porodične zadruge. Činjenica da postoji mogućnost izbora, ali i smenjivanja porodičnog starešine ukoliko on ne upravlja zadrugom na korist svih zadrugara, ukazuje na svojevrsnu demokratskost zadrudnog života. Naravno, demokratskost je patrijarhalna, što znači da je samo delimična – u odlučivanju, ali i upravljanju zadrugom učestvuju samo njeni odrasli muški članovi.

Posebno interesantan deo Karadžićevih zapisa i nalaza tiče se deskripcije običaja koji su vezani za porodični život. Tako, Karadžić piše o običajima vezanim za ženidbu/udaju. On ističe da je prilikom sklapanja braka i dalje prisutna dominacija kolektivnog/porodičnog nad individualnim:

„u Srbiji i danas dosta puta isprose i dovedu devojkę, a niti je momak video nju, ni ona momka, nego se roditelji gledaju i dogovaraju. Kad otac ženi sina, on ne gleda toliko na devojkę, nego na ljude od kakovi je“ (Караџић 1818: 168).

„I u Risnu je bio običaj doskora, kao što je u Crnoj Gori a može biti i gdje na drugom mjestu i danas, da dva čovjeka koji se paze, a imaju jedan muško jedan žensko dijete, vjere djecu još u kolijevci. Govori se da su gdjekeji još dok su im žene bile trudne ugovarali ako jedna rodi muško, a druga žensko da će se oprijateljiti, i takovi su se ugovori držali kao i prava prosidba ili vjeridba“ (Караџић 1894: 43).

Na osnovu opisa svadbenih običaja, kao i zabeleženih pesama koje ih prate možemo da zaključimo o važnoj ulozi muškaraca u sklapanju braka. Otac, braća, stričevi (kako mladini, tako i mladoženjini) su ti koji aktivno učestvuju u prošnji devojke i samoj svadbi; na taj način se patrijarhalnim principom potvrđuje sam čin sklapanja braka, dobija društveni legitimitet, a muški članovi porodice koji u njemu posreduju predstavljaju garant sigurnosti novonastalog odnosa koji nije samo privatni odnos supružnika, već i odnos širih društvenih implikacija kojim se povezuju dve porodice, dve loze, a time i učvršćuje zajednica.

Autoritet roditelja nad decom je bio veoma izražen i ogledao se u tome da „niti devojka smije kazati ocu i bratu da neće poći za onoga za koga je on daje“ (Караџић 1818: 168). Brak se sklapao milom, ali i silom, o čemu svedoči običaj otimice:

„U Srbiji i današnji dan otimaju devojke [...] U otmicu se ide s oružjem kakogod na vojsku. Kašto otmičari dovrebaju devojku kod stoke ili kad ide na vodu, pa je uvate i odvedu, a kašto udare na kuću noću (kao ajduci) pa obiju kuću i svežu devojačkog oca i braću [...] Svemu je selu sramota kada se iz sela otme devojka, a otmičarima još veća kada se vrate jalovi [...] Otmičari ne smiju ići sa devojkom momačkoj kući [...] Nego je odvedu u šumu i tamo je vjenčaju u kakvoj kolibi [...] Kad dođe počera u selo, onda ovi, otkud su otmičari, izađu preda nji lijepim načinom i grade mir. Ako se tako pomire, dobro. Ako li rod devojački ode kadiji na tužbu, onda moraju doći i otmičari sa devojkom [...] Kadija najprije pita devojku: Ili je sila ili je draga volja? [...] Ako reče devojka da je sila [...] onda zlo po otmičare [...] ako li reče nije sila, nego draga volja, onda otmičari dadu što god kadiji pa se pomire s devojačkim rodom“ (Караџић 1818: 429–430).

Međutim, pišući o risanskim običajima, Karadžić (Караџић 1894) navodi da praksa ugovaranja brakova ipak postepeno slabi. To možemo da objasnimo dvodecenijskom razlikom u objavljivanju prethodnih nalaza u *Rječniku* (1818) i zapisa o risanskim običajima iz 1838. godine, ali i razlikama u kulturnom miljeu između tadašnje turske Srbije i Risna i Boke pod venecijanskim uticajem: „ali su ovi običaji ondje već prošli, i slabo se u kojoj kući zadržava još i onaj da otac sinu djevojku traži i izbira, nego je sin izbira sam, a otac ide te prosi.“ (Караџић 1849: 43). Karadžić (Караџић 1818: 168) svedoči o instituciji miraza prilikom sklapanja braka – „tamo se još ne traže novci uz devojku, nego se za nju daju“, ali i prvim oblicima državne intervencije u privatnu, porodičnu sferu:

„u Srbiji su prije nekoliko godina tako mlogo iskali za devojke, da se siroma čovek nije mogao oženiti. Zato je Crni Đorđije bio izdao zapovijest da nije slobodno iskati (ni uzeti) za devojku više od jednog dukata“ (Караџић 1818: 168).

„Crni je Đorđije bio zabranio otimati devojke“ (Караџић 1818: 430).

Interesantan je i Karadžićev zapis o babinama, kao važnom obredu vezanom sa biološku reprodukciju. O ovom običaju Vuk piše kako u *Rječniku* (Караџић 1818: 15), tako i u *Životu i običajima naroda srpskog* (Караџић 1867: 91):

„Kod Srba traju babine obično sedam dana. Za tih sedam dana dolaze danju žene na babine i donose čast (n.p. pite, uštipke, rakiju, vino itd.) i djetetu darove, te se časte i vesele; a noću dođu susjedi i susjede, i poznanici i poznanice te čuvaju babine tj. sjede svu noć kod porodilje, i razgovaraju se i pjevaju, a osobito treću i sedmu noć ('Nije sedmu noć dočuvan' imaju običaj reći onome koji je malo suludast). Tada ne smije ni jedno zaspati, jer drugi jedva čekaju da ga ogare ili da mu prišiju štogod (kakav dronjak ili čitavo ćebe).“

Ovaj običaj imao je za cilj da obezbedi legitimitet novorođenom u okviru porodice, ali i šire društvene zajednice. Za razliku od svadbe, u kojoj je jasno naglašena uloga muških srodnika, u babinama (iako učestvuju i muškarci) žene imaju aktivniju ulogu. Ovo je u skladu sa shvatanjem biološke reprodukcije u tradicionalnom društvu kao primarno „ženske“ sfere. Čuvanje porodilje i deteta sedam dana i noći jasno potvrđuje mističnu percepciju porođaja i rođenja (Trebješanin 1991).

Karadžićev doprinos sociološkom proučavanju tradicionalne porodice ogleda se ne samo u obilju podataka koje je prikupio i koji predstavljaju izuzetno važnu iskustvenu građu, nego i u primeni raznovrsnih metoda u njihovom prikupljanju. Tako, Karadžić koristi posmatranje, intervju, ali i statističke podatke, i analizira istorijske dokumente/arhivsku građu.

BOGIŠIĆEV DOPRINOS FORMIRANJU SRPSKE SOCIOLOGIJE PORODICE – OD NAPUTKA DO TIPOLOGIJE

Za razliku od Karadžića, Bogišić je prvi autor koji je istraživanju narodnog života pristupio na sistematičan način. S obzirom na to da je pravnik po obrazovanju, Bogišić se posebno interesovao za beleženje i sistematizaciju pravnih običaja. Sociološko proučavanje tradicionalne porodice kod nas Bogišić je posebno zadužio svojim sveobuhvatnim istraživanjem koje je sproveo na teritoriji Hercegovine, Albanije, Crne Gore, Makedonije, Epira u Grčkoj, ali ne i Srbije. Ali, kako navodi Milić, Bogišićevi zaključci

„su veoma značajni za situaciju Srbije, kako u njegovom vremenu, tako naročito kasnije, budući da se na istraživanim teritorijama najčešće sretao sa srpskim etničkim korpusom i drugo da je taj korpus predstavljao jedan od veoma snažnih imigrantskih struja u novoosnovanu srpsku državu tokom čitavog XIX i XX veka. Taj etnički korpus je u Srbiju donosio i svoje porodične obrasce združnog života, koji su već od ranije bili široko zastupljeni u srpskoj državi, te su stoga njegova proučavanja mogla biti značajna osnova za posmatranje promena koje taj obrazac doživljava, kako zbog talasa iseljavanja iz zavičajnog područja, tako i naročito pod uticajem procesa modernizacije u koji ulazi mlado srpsko društvo od početka XIX veka“ (Милић 2012: 771).

U svom *Naputku za opisivanje pravnijeh običaja koji u narodu živu* (Bogišić 1867), Bogišić kroz 352 pitanja prikuplja veoma bogatu iskustvenu građu o tri osnovna aspekta života u tradicionalnom društvu: a) kolektivnoj zemljišnoj svojini, b) seoskoj opštini i c) porodici. Najveći deo pitanja (ukupno 178) odnosi se upravo na istraživanje porodičnog života koji Bogišić svrstava u domen privatnog prava. Tako, Bogišić prikuplja podatke o široj i užoj porodici, kao i o deobi zadruge (46 pitanja). Deo *Naputka* koji se odnosi na širu porodicu obuhvata 62 pitanja u kojima se istražuju karakteristike zadružnog života, poput: zastupljenosti u određenom području, formiranja zadruge, tipova srodstva među zadrugarima, izbora, obeležja i ingerencija zadružnog starešine, obeležja, prava i dužnosti domaćice, ponašanja kojima se priznaje autoritet starešine, osobine/privatnog imetka zadrugara, redosleda ženidbe/udaje, položaja udovice. Pitanja o užoj porodici su najbrojnija (ukupno 65), i kroz njih prikuplja podatke o načinima sklapanja braka, pojavi konkubinata, prisutnosti endogamnih/egzogamnih brakova, instituciji miraza, domazetstva i usvajanja, odnosu dece prema ostarelim roditeljima, položaju nezakonite/vanbračne dece. Treći deo pitanja koja se odnose na porodicu obuhvata problematiku deobe zadruge i pitanja nasleđivanja (46 pitanja) – istražuju se uzroci, učestalost i principi deobe zadruge, redosled nasleđivanja u inokosnoj porodici, računanju i tipovima srodstva. Nekoliko pitanja od značaja za proučavanje porodice smešteno je u deo *Naputka* u kojem se istražuje javno pravo – to su pitanja o odnosu porodice prema susedstvu, državi, drugim verama i nacijama. Kako smatra Kalauzov (Калаузов 2011), ovi nalazi bili su od koristi Bogišiću prilikom pravljenja paralele između države i porodične zadruge, odnosno, nastojanja da se parlamentarni režim mlade Kraljevine Srbije zasnuje na jednom privatno-pravnom institutu.

Kao i savremenici, i Bogišić polazi od dva oblika porodične organizacije u tradicionalnom društvu – porodične zadruge i inokoštine. Međutim, u delu *O obliku nazvanom inokoština u seoskoj porodici Srba i Hrvata* (Богишић 1884), autor kritikuje zanemarivanje ovog oblika porodične organizacije u analizama domaćih i drugih autora: „u mnogobrojnim radovima koji su izašli, od tri četvrtine ovog veka, o seoskoj porodici nije skoro vođen nikakav račun o ovom poslednjem obliku. Pa i kada su ga udostojavali svoje pažnje, to je bivalo tek slučajno, pa se odmah išlo dalje“ (Богишић 1884: 12–13). Reč je, prema njemu, o nepravednom previdu, jer, kako sam ističe (Богишић 1884: 13), „inokoština opstoji među tim, razvija se po samoj prirodi stvari svuda, gde se nalazi zadruga“. Navodeći razloge za ovakav stav većine istraživača porodičnog života u 19. veku, Bogišić se, na posletku, pita da li onda nalazi o porodičnoj zadruzi mogu biti istiniti (Богишић 1884: 13). Svakako najznačajniji Bogišićev doprinos razvoju sociološkog saznanja o porodici jeste njegova tipologija porodičnih oblika:

„zadruga (oblik koji je najviše izučavan, i o kome se najviše prepiralo) to jest skup seoske porodice, koji sastavljaju više braće, braće od stričeva ili udaljenijih srodnika, sa ženama i decom, ako ih imaju; prosta seoska porodica, u kojoj je obično samo muž, žena i njihova deca, oblik koji zovu kako književnici, tako i pravnici inokosna ili inokoština; varoška porodica, slična u svojim glavnim crtama porodici sviju jevropskih varoši. Ova porodica, gledeći na ličnosti koje je sastavljaju, u svemu je slična inokoštini; muslimanska porodica [...] u kojoj su modifikacije zbog verozakon-skih elemenata; među ovim elementima, fakultativna poligamija igra glavnu ulogu“ (Богинић 1884: 15–16).

Posebnu pažnju Bogišić posvećuje komparaciji varoške i zadružne porodice (Tab. 1.) – razlike su, prema autoru, očigledne, kako u pogledu prava raspola-ganja porodičnom imovinom, tako i u pogledu sudbine porodice nakon smrti oca/starešine.

Tabela 1. Osnovne razlike između varoške i zadružne porodice, prema Bogišiću

<i>Varoška porodica</i>	<i>Zadružna porodica</i>
Otac porodice neograničeno raspolaže celokupnom imovinom, bez potrebe da traži pristanak nijednog člana porodice	Starešina nema prava da raspolaže porodičnom imovinom bez pristanka punoletnih članova zadruge
Za života kao i u slučaju smrti otac može raspolagati slobodno imovinom, osim ako pozitivni zakon ne zadržava što u korist dece	Kako starešina ne može ničim raspolagati za života bez pristanka zadrugara, tako on ne može ni testamentom raspolagati zadružnom imovinom
Otac porodice ostaje starešina i upravitelj i kad zanemogne; njega ne mogu toga lišiti bez njegove volje	Starešina, mlad ili star, uvek može biti zamenjen
Pošto otac porodice može raspolagati domaćom imovinom auctoritate propria prirodno je da je može deliti za života među svojom decom; ali niko nema prava da ga na to prisiljava	Svaki muški i punoletan zadrugar može po pravnom običaju tražiti deo zajedničke imovine koji mu pripada kad god mu se sviđi
Pravilo je da se imovina deli tek posle smrti oca porodice; sa starešinom takoreći svršuje se porodica	Po smrti starešine zadruge drugi ga zamenjuje; za tim funkcionisanje porodice produžuje se kao i pre

Izvor: Богинић 1884: 17–18.

Na osnovu navedenih obeležja, Bogišić zaključuje da je inokoština po spo-ljašnjosti slična varoškoj porodici – reč je o dvogeneracijskim porodicama koje čine roditeljski par i njihova deca. Međutim, prema autoru, ovo navodi na pogre-šan zaključak da su varoška i inokosna porodica istovetne, odnosno, da je inoko-sna porodica antiteza porodičnoj zadruzi. Književni zapisi i neke pravne norme,

prema Bogišiću, prave lažni dualizam između zadruge i inokoština. Prema njegovom mišljenju (Богішић 1884: 49), razlikovanje navedenih oblika porodice pripada isključivo književnoj i normativnoj sferi, dok „narod nema ni drugih tehničkih izraza za označavanje ova dva oblika porodice [...] onda se nameće zaključak da su ove dve porodice pred njegovim (narodnim – prim. aut.) očima istovetne prirode“. Autor navodi da u narodnom jeziku² postoji jedinstveni termin kojim se označava porodica, bez obzira na broj članova i način njihove povezanosti – to je kuća: „Kad narod hoće da označi kuću sa dovoljnim brojem radnika (jer od količine radnih ruku zavisi blagostanje porodice) on dodaje, kao što smo kazali, reći kuća pridev zadružna, a u protivnom pridev inokosna“ (Богішић 1884: 45–46).

Time se Bogišić direktno suprotstavlja autoritetu Karadžića, a svoje tvrdnje argumentuje empirijskom građom i pozivanjem na druge autore koji su istog stava (Богішић 1884: 46–47). Na posletku, autor zaključuje da je „naša seoska porodica, koju zovu inokosnom, drugčije prirode od varoške porodice, a da je na protiv istovetna, što se tiče njene prirode, s onom što je obično zovu zadruga; a moglo bi se baš i tvrditi da ova dva oblika porodice sačinjavaju tako reći jednu istu ustanovu budući da su ti oblici samo dve glavne faze u životu seoske porodice uopšte“ (Богішић 1884: 50).

Na osnovu analize svega nekoliko odabranih radova iz Bogišićevog bogatog autorskog opusa³, jasno se uočava nekoliko specifičnosti njegovog naučnog rada. Prvo, Bogišić je bio zagovornik ideje o prikupljanju empirijske građe na kojoj je proveravao svoje ideje, ali i u maniru savremenih *grounded* teorija, materijala i postupaka na osnovu kojih je izvodio zaključke o fenomenima koji su bili predmet njegovog interesovanja. Drugo, Bogišićevo bavljenje porodicom predstavlja centralni deo njegovih naučnih napora „što i sam ističe u biografiji“ (Danilović 1986: 23). Prema njegovom shvatanju, porodica je temeljni oblik društvenog organizovanja u našem tradicionalnom, seljačkom društvu. Njegovo detaljno izučavanje forme i sadržaja porodičnog života rezultiralo je u prvoj tipologiji porodica kod nas, ali i u revolucionarnom stavu o sličnosti/istovetnosti porodične zadruge i inokosne porodice. Predstavljanjem ove teze domaćoj i inostranoj naučnoj javnosti, kako navodi Aćimović (1885; prema Danilović 1986: 24), Bogišić je „iz osnova pretresao dosadašnje pojmove pravnika o ovom pitanju, sudsku praksu i pisane zakone i dokazao pogrešnost njihovu“. Time se Bogišić ujedno upisao u red najzaslužnijih za utemeljenje konceptualnog okvira naše sociologije porodice.

2 Analizom narodnog jezika, Bogišićev rad podseća na Morganovo proučavanje sistema srodstva.

3 Prema Danilović (1986: 17), „Bogišićev naučni opus obuhvata oko 50 objavljenih i desetinu radova koje za života nije stigao da objavi, kao i veliku zbirku dokumenata skupljenih tokom celog radnog veka“.

MARKOVIĆEVA PORODICA NA ISTOKU – JEDAN OD TEMELJA REFORME ORIGINALNE SRPSKE CIVILIZACIJE

Specifičnost Markovićevog bavljenja porodicom ogleda se u činjenici da svoje stavove oblikuje pod uticajem socijalističkih i marksističkih ideja. U studiji *Srbija na istoku* koju je napisao kao svega dvadesetsedmogodišnjak, Marković daje presek stanja u tadašnjem srpskom društvu. Knjiga prvobitno izlazi u nastavcima, u *Radniku* u Novom Sadu, od januara 1872. godine (Марковић 1995: xi). Nakon zabrane izlaženja nastavaka, Marković se odlučuje da knjigu štampa u celosti, i to ne u Srbiji, zbog cenzure, već u Novom Sadu, što je i učinio u leto 1872. godine (Марковић 1995: xi–xii). O važnosti ovog dela svedoče o brojna kasnija izdanja.

Sam autor ističe da mu nije bila namera da u *Srbiji na istoku* razvija „neke naučne zakone društvenog razvitka“, niti da rešava „složena društvena pitanja“ – njegova namera bila je da pokaže srpskom narodu šta „mu je donela srpska revolucija, a u isto vreme [...] šta je imao pa izgubio, a šta je mogao dobiti pa nije dobio u svom državnom razvitku“ (Марковић 1995: 3). Ono što Markovića posebno interesuje jesu tri ključne institucije srpskog tradicionalnog/seljačkog društva: kolektivna zemljišna svojina, seoska opština i patrijarhalna porodična zadruga, i u tome je blizak interesovanjima i istraživanjima Bogišića. Marković smatra da navedene institucije predstavljaju originalne i autohtone institucije tradicionalnog seljačkog društva i stoga treba da budu osnova za transformaciju tradicionalnog društva u pravcu originalne srpske civilizacije, posebno pritom ističući značaj porodične zadruge kao društveno-ekonomske i seoske opštine kao političke zajednice.

Marković (Марковић 1995: 13–15) daje deskriptivno određenje porodične zadruge:

„I do današnjeg dana po srpskim selima nalazi se 50 i 100 kuća koje se smatraju kao krvni rođaci i ne žene se između sebe [...] Ovaj (patrijarhalni) oblik (srpske porodice) ogleda se u čvrstoj uzajamnosti u radu i životu sviju članova [...] i potčinjenosti mladih starijemu i ženskih muškima [...]“

Kao i prethodnici, i Marković ističe da porodična zadruga predstavlja jedinstvo života i rada – to je po autoru „prvobitna asocijacija za proizvodnju i potrošnju u isto vreme“ (Марковић 1995: 16). Međutim, ono što, prema Markoviću, razlikuje porodičnu zadrugu od „sviju suvremenih družina za proizvodnju i potrošnju“ jeste to što je zadruga zajednica koja „proizvodi sama za svoje potrebe“ (Марковић 1995: 16).

Osim ovoga, život u porodičnoj zadrugi obeležen je specifičnim autoritetom koji se, prema Markoviću, razlikuje od autoriteta sa kojim se susrećemo u institucijama. Dok je ovaj potonji bezlični, porodični autoritet „ima svoj originalni koren i svoj osobiti značaj“ (Марковић 1995: 15) i najbolje se vidi u ulozi i položaju porodičnog starešine. Marković, kao i prethodno Karadžić, opisuje porodičnog starešinu kao glavu porodice čiji je zadatak da se „stara za svoju porodicu,

hrani je i brani; on je njen prirodni zaštitnik“ (Марковић 1995: 15). I on skreće pažnju na mogućnost izbora novog porodičnog starešine, a ne generacijskog prenošenja ove funkcije po pravilu primogeniture, posebno u slučajevima kada je „starešina raspikuća, lenjština i u opšte kada upropaštava zadrugu, što je razume se redak slučaj“ (Марковић 1995: 16). S obzirom na to da je reč o tradicionalnom društvu, porodični starešina ima i reprezentativnu funkciju – on predstavlja porodicu u celini, ali i njene pojedinačne članove pred društvom („on je predstavnik porodice u opštini“) (Марковић 1995: 15). S obzirom na važnost uloge porodičnog starešine, Marković zaključuje da „potčinjenost prema takvom starešini osniva se na ljubavi što dolazi iz krvnog srodstva, na blagodarnosti za očinske brige i staranje i na poštovanju starosti i iskustva [...] Vlast u porodici je veoma prostrana [...] Ona se prostire čak i na najnježnija osećanja čovekova – na ljubav između muža i žene [...]“ (Марковић 1995: 15).

Osim što opisuje ulogu i položaj porodičnog starešine, Marković se bavi i položajem dece i žene u tradicionalnoj porodičnoj zadrugi. Kada piše o ženi, on ističe njen nepovoljan porodični i društveni položaj – „uopšte, žena je u kući mlađa od sviju punoletnih muških članova“ (Марковић 1995: 15). Ovo se posebno odnosi na snaje za koje Marković piše da se nalaze na samom dnu lestvice porodične hijerarhije („žena sinovljeva u kući je sluga i mužu i njegovim roditeljima[...] Nevesta obično nikoga ne zove po imenu – od stida [...]“) (Марковић 1995: 15). Položaj žene u porodičnoj zadrugi popravljala se jedino ukoliko ona obavlja svoju glavnu društvenu/porodičnu ulogu – funkciju biološke reprodukcije. Ali, kako Marković ističe „nikad se žena u porodici toliko ne uzvisuje da ona bude glava porodice, ako u njoj ima odraslih muških članova“ (Марковић 1995: 15). Ovim, zapravo, Marković potvrđuje ono o čemu govore i Karadžić i Bogišić, a to je da žena u porodičnoj zadrugi preuzima ulogu starešine jedino u slučaju absentizma muškog naslednika.

Položaj dece i mladih sličan je položaju žena. O podređenosti najmlađih članova zadruge vrhovnom autoritetu porodičnog starešine, Marković (Марковић 1995: 15) piše slikovito, uzimajući za primer sklapanje braka:

„Ženidba sina i udaja kćeri pripada roditeljima [...] Momak i devojka često se i ne vide, već njihovi roditelji svrše pogođu i uglave svadbu između svoje dece. Moralna vlast što je u ovakvim odnosima imaju roditelji nad decom veoma je silna. Ona je jaka u Srbiji i do današnjeg dana. I dana se čuje: ja sam te rodio (ili rodila) i othranio – ja sam tvoj gospodar [...] slučajevi neposlušnosti retki su. Obično, to se svršava u najvećem redu i pristojnosti.“

Iz navoda se jasno vidi kontinuitet normi i običaja prilikom sklapanja braka o kojem još govori Karadžić – roditeljski autoritet i porodične/kolektivne potrebe odnose prevagu nad individualnim htenjima i afinitetima, često bezuslovno. Poštovanju porodičnog/roditeljskog autoriteta značajno doprinosi i spoljašnja neformalna socijalna kontrola koja poput društvenog kalupa oblikuje društveno

prihvatljive obrasce ponašanja mladih („Takvu vlast roditelja nad decom potpomaže javno mnjenje celog naroda koje obasiplje prezrenjem sina ili kćer koji ne slušaju i ne poštuju svoje roditelje“) (Марковић 1995: 15).

Iz Markovićevog opisa porodične zadruge „čita“ se blagonaklon stav prema ovakvom obliku porodične organizacije. On ističe da „porodična veza [...] ogradi-la je svaku ličnost od krajnjih društvenih bolesti kojima podleže radenički svet na zapadu“ (Марковић 1995: 20). Ovakav oblik patrijarhalnog porodičnog života, prema autoru, obeležava izražena solidarnost praćena „plemenitošću osećanja u čoveku“ koja se uče u procesu socijalizacije. Međutim, „čim se raskinu patrijarhal-ni odnošaji u društvu“, solidarnost tj. „uzajamna pomoć sviju i svakome izumire“ (Марковић 1995: 20).

PORODIČNI ŽIVOT U CVIJIĆEVOJ ANTROPOGEOGRAFIJI BALKANA

Radovi Jovana Cvijića zaokružuju predsociološko istraživanje porodice kod nas. Za Cvijićev naučni rad uopšte karakteristično je vešto sintetizovanje teorij-skih saznanja sa rezultatima obimnih terenskih istraživanja na teritoriji današnje Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Makedonije, Srbije. Iako po pri-marnoj vokaciji geograf, Cvijić je bio duboko svestan neodvojivosti prirodnih i društvenih faktora koji oblikuju život ljudi na jednom prostoru. Stoga ne čudi što se njegov pristup označava kao antropogeografski i interdisciplinaran – Cvi-jić, naime, u svojim istraživanjima zadire u oblast ne samo geografskih, već i et-nografskih, etno-psiholoških, pa i socioloških tema.

Ono što jasno distancira Cvijićev rad u oblasti istraživanja složenosti narod-nog života jeste dosledna primena naučnog metoda. Namera da promoviše prime-nu naučnih principa kao obaveznih standarda u istraživanjima zasigurno je jedan od najznačajnijih doprinosa Cvijićevog naučnog rada. Cvijić (1965: 22) zagovara značaj empirijskih istraživanja („nauka počinje sabiranjem i obrađivanjem građe“), posebno primenu direktnog posmatranja (Cvijić 1965: 26). Međutim, bez naučne imaginacije, prikupljena građa ostaje jalova jer „imaginacija stvara sliku procesa, akcije, zakona [...] bez nje nema stvaralačkog naučnog rada“ (Cvijić 1965: 23).

Sa metodološke tačke, za sociološka istraživanja života u tradicionalnim bal-kanskim društvima od posebnog su značaja uputstva za proučavanje sela. Cvijić je publikovao nekoliko ovakvih uputstava – *Uputstva za proučavanje sela u srbiji i ostalim srpskim zemljama* (Цвијић 1996), *Uputstva za proučavanje sela u bosni i hercegovini* (Цвијић 1996) i *Uputstva za proučavanje sela u staroj srbiji i make-doniji* (Cvijić 1898 prema: Cvijić 1965: 325), i u njima dao jasne metodološke napomene u temama koje bi trebalo empirijski istražiti, kao i o načinima pri-kupljanja potrebnih podataka. Desetak godina nakon ovih uputstava, Cvijić je publikovao još dva uputstva – *Uputstvo za ispitivanje naselja i psihičkih osobina*

(Cvijić 1911, prema: Костић 1987) i *Uputstvo za ispitavanje porekla stanovništva i psiholoških tipova* (Цвијић 2000a).

Za (kasnija) sociološka istraživanja tradicionalnih porodica u Srbiji posebno su značajna pitanja o porodičnom imenu, porodičnoj kući, običajima vezanim za porodični život (Цвијић 2000a: 26): „Imaju li svi stanovnici jednog kraja jedno ili više prezimena i koja? Imaju li stanovnici jednog kraja istu slavu i pre-slavu? Da li je bilo zadruga u pojedinim krajevima sela i ima li ih još? Od koliko duša su veće zadruge?“ Na ovaj način, Cvijić se bavi istraživanjem srodničkih odnosa, porodičnih uloga i odnosa, porodične svakodnevice. Njegovo interesovanje za porodičnu zadrugu počinje sa opisom života u ovakvoj porodici:

„U zadrugama živi u zajednici više potomaka koji vode poreklo od istog pretka. Udružuju se i saglasno biraju za starešinu jednog člana iz zadruge, koji se odlikuje moralnim i intelektualnim sposobnostima [...] Stariji i jači (članovi zadruge – prim. aut) se bave najtežim zemljoradničkim i stočarskim poslovima; starci i deca rade lakše poslove. Onome koji ima sposobnosti za trgovinu može starešina odobriti da se njome bavi. Drugi se naročito zimi bave raznim zanatima korisnim za zadrugu. Žene i devojke se uglavnom bave domaćim i ženskim poslovima (tkanje, veženje, izrada odela itd.) i oslobođene su teških radova. Devojke se naročita bave izradom svoje spreme za udaju. Živelu se ugodno i u srazmernom blagostanju. Izgleda da je svaki član imao više slobodnog vremena, no u ma kojoj drugoj društvenoj organizaciji“ (Cvijić 1965: 141).

Ali, Cvijić se ne zadržava samo na opisu zadružnog života, već traga i za njegovim objašnjenjem, odnosno za razlozima postojanja ovakve porodične organizacije. Prema njegovom mišljenju, ekonomski razlozi imaju presudnu ulogu u oblikovanju porodičnih zadruga: „Izgleda da zadruga predstavlja, na patrijarhalnom stupnju na kome se ljudi bave zemljoradnjom i ekstenzivnim stočarstvom, ekonomsku organizaciju koja je najbolje prilagođena prilikama. Veliki broj članova omogućava zadruzi da iskoristi razne izvore koje daje zemlja i da pribavi sebi sve potrebe za život“ (Cvijić 1965: 141).

Takođe, ono što odvaj a Cvijićev rad o porodičnim zadrugama u odnosu na druge autore ovog perioda jeste njegovo bavljenje zadrugom u istorijskom kontekstu. Naime, Cvijić piše o genezi porodične zadruge. Po njegovom mišljenju, zadruga je kod Južnih Slovena prisutna još u doba njihovog doseljavanja na Balkansko poluostrvo. Međutim, Cvijić ističe da je za porodičnu zadrugu karakterističan diskontinuitet – on smatra da u periodu srpske srednjovekovne države dolazi do raspada ovog oblika porodice „zbog fiskalnih mera“ (Cvijić 1965: 143). Međutim, Cvijić smatra da sa slomom srpske srednjovekovne države, najezdom Turaka i uspostavljanjem turske vlasti na području Balkana, dolazi do obnove zadruga, posebno u dinarskim područjima. Nekoliko je razloga obnove ovog oblika porodice. Prvi razlog je ekonomske prirode i tiče se načina plaćanja poreza u tursko doba. Naime, turski sistem naplate poreza podrazumevao je sakupljanje novca „po kući“ (tzv. dimničarina), a ne „po glavi“ (tzv. glavarina).

Stoga je zajednički život više porodica pod „jednim krovom“ omogućavao davanje manje novca za porez (Cvijić 1965: 143). Osim ovog, kako je već pokazano, ekonomski razlog za obnovu porodičnih zadruga ticao se i obezbeđivanja boljih šansi za preživljavanje. Do obnove zadruga u tursko doba dolazi i usled potrebe da se osigura bezbednost članova pojedinačno, ali i porodice kao grupe („u ono doba nesigurnosti, velike zadruge su imale veći ugled pred Turcima i drugim neprijateljima“ – Cvijić 1965: 143). Takođe, Cvijić (1965: 142) postojanje zadruga vezuje i za očuvanje kulturnog i nacionalnog identiteta, ali i razvoj specifičnog moralnog kodeksa: „u tursko doba je zadruga pored crkve bila društvena organizacija u kojoj se razvijao nacionalni duh ostajući veran samom sebi. Čini se da su se, naročito u zadrugama, mogli podići do najvišeg stepena osećanja solidarnosti, simpatije i saučešća[...]“

Opisujući porodične odnose (u porodicama dinarskog tipa), Cvijić, kao i njegovi prethodnici, uočava izraženu porodičnu solidarnost: „dirljivi su ljubav i poštovanje koje članovi zadruga imaju jedan prema drugome, kao i njihova solidarnost, naročito u najtežim prilikama. Oni su vezani osobitom toplinom osećanja; u njihovim međusobnim odnosima ima puno široke srdačnosti.“ (Cvijić 1965: 143)

Solidarnost se, prema njegovom mišljenju, jednako odnosi i na porodične zadruge i na inokosne porodice, kao i na njihove međusobne odnose, i „pokazuje se u svim prilikama u životu, naročito u materijalnom životu“ (Cvijić 1965: 144).

Međutim, Cvijićevo naučno interesovanje prevazilazi okvire istraživanja porodične organizacije i funkcionalnosti. Njega interesuje kakav uticaj imaju geografski uslovi na formiranje glavnih etnogeografskih i socioloških fakata kao što su prostorni raspored naselja, tip naselja, način privređivanja, svojinski odnosi, porodični život, kulturni obrasci i sl. Cvijić uočava da zadruge na Balkanu nisu ravnomerno geografski distribuirane – „ima u oblastima svih južnoslovenskih tipova, izuzeviši kod istočnobalkanskog ili bugarskog. Ali su zadruge bile a i danas su još najmnogobrojnije u oblastima dinarskog tipa“ (1965: 142). Na osnovu rezultata istraživanja, Cvijić dobro zapaža da u organizovanju porodičnog života – čak i u okvirima istog oblika porodične organizacije kao što je zadruga – postoje određeni varijeteti. Po tome je njegovo shvatanje porodične zadruga jedinstveno. Time Cvijić zadrugu vezuje za prostor, odnosno, etničke grupe koje naseljavaju određena područja:

„I unutrašnje uređenje zadruga je različno u raznim oblastima i može da pomogne kao indikacija za poreklo stanovništva. U nas i u ostalih balkanskih Slovena ima u tom pogledu nekoliko vrsta zadruga, koje su karakteristične za pojedine narodne delove. Sasvim je drukčije unutrašnje uređenje, unutrašnji život, pojam i uloga starešine u jednoj starovlaškoj ili šumadijskoj zadrugi, nego li u šopskoj ili makedonskoj [...]“ (Cvijić 1902: 159–160).

Prema njegovom mišljenju, zadruga je oblik porodičnog života karakterističan za balkanske narode, ali ne sve – ona je tipična za Južne Slovene, dok je nema kod Grka, Cincara i Turaka (Cvijić 1902: 81).

Povezujući nalaze svojih istraživanja, Cvijić (Цвијић 20006: 245–250) zaključuje o specifičnom odnosu između prisustva zadrugnog života, tipa naselja i tipa kuća. On uočava vezu između deobe zadruga i postojanja pojedinih zaseoka, raselica, džemata, tj. sela razbijenog tipa: „gotovo je tešnja veza između tipa sela i zadruga jer geografsko rasprostiranje pravih zadruga u mnogom se slaže sa oblašću sela razbijenog tipa“ (Цвијић 1902: 85–86). Takođe, Cvijić (Цвијић 20006: 268, 280) navodi da porodične zadruge češće žive u tzv. velikim kućama, odnosno, kućama sa više prostorija ili da se u okviru zadrugnog imanja formiraju posebni objekti sa smeštaj članova užih porodica u okviru zadruge (vajati).

Do raspada porodičnih zadruga, prema Cvijiću (1965: 144), dolazi u poslednjim decenijama 19. veka „pod uticajem individualizma i moderne civilizacije“, dok na početku 20. veka porodična zadruga i dalje postoji, ali je ređe prisutna. Slično Engelsu, Cvijić vidi vezu između promene dominantnog tipa svojine i oblika porodične organizacije: „u granicama slobodnih balkanskih država gotovo je potpuno nestalo čitluka [...] Osim toga, sve vrste zajedničke svojine su iščezavale. Zadruge postaju sve ređe. Njih zamenjuju inokosne porodice – inokoština i jedinština.“

Iako ne govori eksplicitno o procesu modernizacije, Cvijić, zapravo, ukazuje na njegove elemente kao ključne u raspadanju porodičnih zadruga i umnožavanja inokosnih porodica:

„Sa promenama koje su nastale u geografskoj sredini, sa prilagođivanjem različnih doseljenika ovoj sredini i sa uvećavanjem gustine stanovništva sve se više preobražavalo ovo društvo, sastavljeno u početku od seljaka. Oni se naseljavaju po gradovima, postaju zanatlije i trgovci, počinju da primaju navike gradskog života. Zadruge se neprekidno dele ili raspadaju; inokosne porodice se množe. U početku su jedino deca vojvoda i trgovaca, naročito posrbljenih Cincara, dobivala više obrazovanje. Docnije se deca inokosnih porodica, više nego zadrugnih, sve više i više obrazuju i postaju činovnici u novoj državi. Organizuje se i razvija vojska i oficirski kor. Škole se umnožavaju brzo, stvara se univerzitet. Obrazuju se naučne i ekonomske ustanove i društva, kao i političke stranke. Bogatstvo se povećalo i plutokratska klasa počela je da se razvija“ (Цвијић 1902: 157).

Na posletku, možemo da zaključimo da iako je Cvijićevo interesovanje za porodični život u balkanskim zemljama usputno i uvek deo širih antropogeografskih proučavanja, njegov doprinos formiranju fundusa prasociološkog saznanja o porodici u našem tradicionalnom društvu je izuzetan, kako u teorijskom, tako i u metodološkom pogledu. Ono što ga jasno odvaja od ostalih preteča sociologije porodice kod nas jeste prostorna determinisanost porodičnih formi, ne samo u smislu uticaja određenog tipa naselja (kao kod Bogišića), već i socijalnih obeležja prostora, a posebno i socijalno-psiholoških osobina ljudi koji oblikuju i čine socijalno-prostorne zajednice⁴.

4 Cvijićev rad nastaviće Jovan Erdeljanović, njegov asistent i saradnik. Pod njegovim uticajem, Erdeljanović će nastaviti da se interesuje za antropogeografski pristup u istraživanju našeg tradicionalnog društvenog života. Kao i Cvijić, i Erdeljanović smatra da je

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Iako govorimo o razvoju srpske sociologije porodice, jasno je da radovi i rezultati analiziranih autora prevazilaze okvire kako tradicionalnog, tako i savremenog srpskog društva. Njihovo bavljenje sociološkim istraživanjem porodice obuhvata, zapravo, prostor zapadnog Balkana, te stoga može biti interesantno kao polazna osnova u analizi različitih pravaca razvoja porodice (njenog sastava, strukture, odnosa, funkcija, uloga) usled delovanja regionalnih činilaca.

Baveći se analizom „tri pionira“ u razvoju sociološkog istraživanja porodice – Bogišića, Erlih i Burić – Milić zaključuje da ono što suštinski opterećuje našu sociologiju porodice jeste saznajni diskontinuitet, odnosno, da navedeni autori

„postoje i delaju u svom vremenu, bez predhodnika, ali i bez naslednika, te se tako njihovo naučno delovanje iskazuje kao jedna samostalna gromada, vidljiva sa svih strana, koju ne troše vetrovi društvenih promena i borbi, ali koje baš zato što su tako samonikle u svom vremenu i okruženju nisu dale mogućnosti da u našoj sociologiji na njihovim temeljima izraste jedna značajnija svetski priznata tradicija u proučavanju istorijskih promena na području Evrope u balkanskim društvima“ (Милић 2012: 764).

Ovu tvrdnju treba shvatiti uslovno upravo zbog toga što je reč o autorima koji su obeležili početne etape u razvoju sociološke misli o našem tradicionalnom društvu, pa tako i o porodici. Ideja o samoniklosti Karadžića, Bogišića, Markovića i Cvijića jeste tačna, i upravo navedena samoniklost doprinosi autentičnosti njihove istraživačke pozicije i sudbine.

No, to ipak ne znači da ne postoji zajednička istraživačka nit koja povezuje navedene autore. U njihovom istraživačkom fokusu je analiza tipičnog oblika porodične organizacije. Većina autora fokusirana je na porodičnu zadrugu, iako ima i onih (poput Bogišića) koji značajan deo svoje pažnje usmeravaju ka analizi inokosne porodice, smatrajući je nepravedno zapostavljenom. Analizirani autori pružaju nam deskripciju tipičnih porodičnih oblika uz izvođenje, manje-više, uspešnih tipologija.

Osim tipičnom porodicom, predsociološka istraživanja porodice bave se i analizom porodičnih uloga, pri čemu se posebno apostrofira uloga starešine. Ukoliko pogledamo analizu porodičnih funkcija, onda uočavamo da autori najčešće pišu o biološkoj reprodukciji i proizvodnoj funkciji porodice, dok su prikaz i analiza obeležja biološko-seksualne, zaštitne, rekreativne i potrošačke funkcije poprilično svedena.

direktno posmatranje glavni metod prikupljanja iskustvene građe, ali posebnu pažnju posvećuje i analizi pisanih izvora U okviru etnoloških istraživanja, Edreljanović se bavio istraživanjem porodičnih odnosa, posebno položajem žena i dece u porodici. Osim toga, piše o položaju usvojenika i vanbračne dece, kao i o odnosu porodične zadruge i inokosne porodice (Лутовац 1987; Влаховић 1987).

U pogledu primene istraživačkih metoda takođe se uočava određeni kontinuitet – ovde se, pre svega, misli na posmatranje, analizu sekundarne/istoriografske građe, ali i primenu anketnih istraživanja, u čemu najdalje ide Bogišić. Njegov upitnik je temeljan, sveobuhvatan i predstavlja i danas interesantan i koristan metodološki instrument za istraživanje ne samo porodičnog, nego načina života uopšte. Takođe, možemo da uočimo i zajedničku težnju da se istraživanjem obuhvate „naše zemlje“. Ovo je posebno vidljivo u radovima Bogišića i Cvijića koji nastoje da svojim istraživanjima obuhvate jug Balkanskog poluostrva.

Međutim, zajednička crta primetna je i u uočenim nedostacima radova analiziranih autora – reč je o evidentnom nedostatku „velike“ teorije. Za razliku od naših autora, Dirkem (njihov savremenik) formuliše dobro poznatu teoriju kontracije, objašnjavajući, evolucionistički, istorijske promene porodičnih oblika (Milić 2001: 21). Naše preteče, međutim, ostaju na nivou pojmova, i pored određenih saznavnih napora koje čine.

Na posletku, iako među analiziranim autorima nema nijednog koji je po primarnom obrazovanju sociolog (eto još jedne zajedničke karakteristike!), njihov sociološki senzibilitet u proučavanju porodice je jasan i nesumnjiv. Insistiranjem na društvenoj međuzavisnosti porodice i društvenog okruženja, ovi autori prevazilaze ograničenja prethodnih etnografskih, istoriografskih i pravnih zabeleški o porodičnom životu, i time stvaraju osnovu za razumevanje transformacije tradicionalnog porodičnog tkiva. Osim toga, poseban značaj njihovih analiza ogleda se u predstavljanju naše porodice međunarodnoj javnosti čime se, zapravo, međunarodnoj sociološkoj zajednici po prvi put predstavila i srpska/jugoslovenska sociologija (porodice).

LITERATURA

- Bogišić 1867: Valtazar Bogišić. *Naputak za opisivanje pravnijeh običaja koji u narodu živu*. Zagreb: Brzotisk Dragutina Albrehta.
- Богішић 1884: Валтазар Богішић. *О облику названом инокошітина у сеоској йородици Срба и Хрвайта*. Београд: Штампарија Напредне странке.
- Цвијић 1902: Јован Цвијић. *Антропоеографски йроблеми Балканској йолуосйрва*. Београд.
- Свијић 1965: Јован Свијић. *Из друштвених наука*. Београд: Вук Караџић.
- Цвијић 1996: Јован Цвијић. *Антропоеографски и ейнографски сйиси*. Београд: САНУ – Завод за уџбенике и наставна средства.
- Цвијић 2000а: Јован Цвијић. *Антропоеографски и ейнографски сйиси II*. Београд: САНУ: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Цвијић, 2000б: Јован Цвијић. *Балканско йолуосйрво*. Београд: САНУ: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Чалић 2004: Мари-Жанин Чалић. *Социјална исйорија Србије 1815–1941*. Београд: Clio.
- Danilović 1986: Jelena Danilović (predgovor) u: Valtazar Bogišić. *Izabrana dela i Opšti imovinski zakonik za Crnu Goru*. Београд: Службени лист СФРЈ.
- Деретић 2007: Јован Деретић. *Крајка исйорија срйске књижевносйи*. Нови Сад: Адреса.

- Калаузов 2011: Маша Калаузов. „Породична задруга као темељ појединих установа јавног права према Валтазару Богшићу“. *Зборник радова Правног факултета Нови Сад*. Год. 45, књ. 2, 277–285.
- Караџић 1818: Вук Караџић. *Српски рјечник*. Беч: Штампарија јерменског манастира.
- Караџић 1867: Вук Караџић. *Живот и обичаји народа српског*. Беч: Наклада Ане удове В. С. Караџића.
- Караџић 1894: Вук Караџић. *Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона*. Беч: Штампарија јерменског манастира.
- Kostić 1973: Svetko Kostić. „Tipologija porodica V. St. Karadžića i V. Bogišića“. *Sociologija sela*. God. 11, књ. 40–42, 100–107.
- Костић 1987: Цветко Костић. „Типологија сеоских насеља“. *Југословенска социологија села*. Зборник радова. Петар Марковић (прир.). Београд: САНУ – Одељење друштвених наука, 69–74.
- Лутовац 1987: Милисав Лутовац. „Џвијић и Ердељновић, научни односи“. *Југословенска социологија села*. Зборник радова. Петар Марковић (прир.). Београд: САНУ – Одељење друштвених наука, 131–133.
- Марковић 1995: Светозар Марковић. *Целокућна дела – књига VII*. Београд: САНУ: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Milić 2001: Anđelka Mililć. *Sociologija porodice – kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja.
- Милић 2012: Анђелка Милић. „Социолошко истраживање породица: између индивидуалних прегнућа и друштвених (не)прилика“. *Свој година социологије у Србији*. Слободан Антонић (ур.). Београд: ССД, 763–782.
- Novaković 2005: Nada Novaković. „Teorije o nastanku i strukturi porodičnih zadruga“. *Stanovništvo*. God. 37, књ. 1–4, 105–134.
- Словић 1987: Љиљана Словић. „Породичне задруге у радовима Светозара Марковића“. *Југословенска социологија села*. Зборник радова. Петар Марковић (прир.). Београд: САНУ – Одељење друштвених наука, 48–52.
- Trebješanin 1991: Žarko Trebješanin. *Predstava o detetu u srpskoj kulturi*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Влаховић 1987: Петар Влаховић. „Рад и значај Јована Ердељновића у области антропологије“. *Југословенска социологија села*. Зборник радова. Петар Марковић (прир.). Београд: САНУ – Одељење друштвених наука, 134–139.

Jovana M. ČIKIĆ

BEGINNINGS OF SOCIOLOGICAL FAMILY RESEARCH IN SERBIA
– FROM VUK TO CVJIJĆ

SUMMARY

Sociological and similar researches of family in Serbian society have significant tradition. Regardless of development difficulties, criticism of its theoretical (UN) foundedness, Serbian sociology of family exists as recognizable scientific discipline with noteworthy authorial opus. Considering social circumstances that shaped transformation of Serbian family life, but sociology of family as well, we can speak of four major periods in its development: pre-sociological, early-sociological, post-war/socialist and post-transition/contemporary period. We have presented standing points of four authors that marked first period – Karadžić, Bogišić, Marković and Cvijić. Based on relevant references, the aim of the paper is to point out on specific circumstances that have shaped authors' perspectives, their main findings and their significance, but also to identify major similarities and differences in their analyses of family characteristics and transformation.

Key words: Family, sociology, Karadžić, Bogišić, Cvijić, Marković.